

דיני קדימה בהשבת אבידה

(לג,א)

א. המקור במשנה להקדמת עצמו לאחרים ורבו לאביו

המשנה שבסוף פרק שני (לג, א) עוסקת בדיני קדימה בהשבת אבידה:

אבדתו ואבדת אביו - אבדתו קודמת.

אבדתו ואבדת רבו - שלו קודם.

אבדת אביו ואבדת רבו - של רבו קודמת, שאביו הביאו לעולם הזה ורבו

שלמדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא.

ואם אביו חכם - של אביו קודמת.

המשנה לא נימקה את הקדמת אבידת עצמו לאביו ורבו, אך בסוגיית הגמרא מובא ע"י רב יהודה בשם רב מקור לקדימת אבידתו לשל כל אדם מהפסוק 'אפס

כי לא יהיה בך אביון' (דברים טו, ד). רש"י מפרש: 'היזהר מן העניות'.¹³⁸

הוא עצמו מסייג את משמעותו ההלכתית של מקור זה לכדי היתר בלבד, ולא

חובה להקדים את שלו, ומתוך כך אומר: 'כל המקיים בעצמו כך - סוף בא לידי

כך'. מבאר רש"י: 'אף על פי שלא הטילו עליו הכתוב, יש לאדם ליכנס לפני

משורת הדין ולא לדקדק שלי קודם, אם לא בהפסד מוכיח, ואם תמיד מדקדק -

פורק מעליו עול גמילות חסדים וצדקה, וסוף שיצטרך לבריות'.

לעומת זאת, המשנה כן נימקה את הקדימה של רבו לאביו מטעם של היחס בין

גודל הכרת הטוב הראויה לרבו לעומת גודל הכרת הטוב הראויה לאביו.

יש להעיר כי במסכת כריתות במשנה האחרונה (ו, ט) הובא דין קדימת הרב לאב

לכל ענייני כבוד, לכאורה, מטעם אחר:

אמרו חכמים האב קודם לאם בכל מקום מפני שהוא ואמו חייבין בכבוד

אביו וכן בתלמוד תורה אם זכה הבן לפני הרב קודם את האב בכל מקום

מפני שהוא ואביו חייבין בכבוד רבו.

בכל זאת, הרמב"ם בפירוש המשנה שם תלה את דין קדימת הרב במה שנאמר

במשנה בב"מ, ולא מצאתי התייחסות במפרשים ללשון המשנה, שתולה את

הפטור בחיובו של האב עצמו בכבודו של הרב.

ב. מצוות כיבוד אב ואם במקום הפסד ממון או מניעת רווח

בתוספות מציגים דילמה בהתנגשות בין השבת אבידת עצמו לכבוד אביו ואבידת

רבו, למ"ד בקידושין (לב, א) שכיבוד אב ואם צריך להיות גם מממונו של הבן.

השבת אבידת עצמו קודמת לאבידת רבו, אך כבוד אביו, לכאורה, קודם לאבידת

¹³⁸ ולעיל (ל, ב ד"ה 'לא יהיה') פירש: 'לא תביא עצמך לידי עניות'. גם מדברי אילפא וריו"ח: 'ונקיים בנפשי אפס כי לא יהיה בך אביון', כשהחליטו לצאת לפרקמטיא בגלל חוסר פרנסה בתענית (כא, א) רואים שדרשו את הפסוק במשמעות זו.

עצמו. אולם, אם עוסק בכבוד אביו, הרי שוב מחויב להשיב אבידת חבירו, וכש"כ רבו, משום שהוא ואביו חייבים במצוות ה'.

הכרעת דילמה זו, עפ"י תוספות, מבוססת על צימצום גדר חובת כיבוד אב אפילו משל בן, שאינה חלה אלא כאשר יש לאביו הנאה ישירה מממונו של הבן, אך אינו מחויב להפסיד ממון שאין לאביו הנאה ממנו.

מצד אחד, צמצום זה של תוספות נראה הכרחי על מנת ליישב למ"ד כיבוד אב משל בן, כיצד יתכן שאבידת עצמו קודמת לאבידת אביו, כפי שמפורש במשנה, אם אינה קודמת לכבודו.

מצד שני, בהכרח, יש לסייג את דברי תוספות הנ"ל רק להפסד ממון קיים, ולא למניעת רווח, שהרי מפורש בסוגיא בקידושין (לב, א) שאפילו למ"ד כיבוד אב משל אב, הרי הוא מודה שיש במצוות הכיבוד חסרון כיס משום ביטול מלאכה. יותר מכך אמרו בתלמוד ירושלמי (קידושין א, ז): 'כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך בין שאין לך כבוד את אביך ואת אמך אפילו את מסבב על הפתחים'. למרות שקי"ל להלכה כמ"ד 'משל אב', דברי הירושלמי הנ"ל הובאו בפוסקים לעניין חובת ביטול מלאכה לצורך כבוד אביו (ובלבד שיש לו מזונות לאותו יום¹³⁹).

העיקרון שחידשו תוספות שלא קיים גדר של כיבוד אב במה שאין לאב הנאה ישירה ממנו, מובא בתוספות בקידושין (שם ד"ה 'רב יהודה') בהמשך לדברים שכתבו שהדיון בהתנגשות בין כיבוד אב להשבת אבידה אינו קיים כאשר אמר לו אביו 'אל תחזיר' סתם. שכאשר אין לאב שום הנאה מאי השבת האבידה, היינו יודעים שאין לשמוע לו גם ללא הסמכת הציווי 'את שבתותי תשמורו אני ה' למורא אב ואם. כלומר, לאחר שתוספות מגדירים שמצוות כיבוד אב אינה אלא בדבר הנוגע לגופו של האב, התורה מלמדת אותנו שאין כבוד האב דוחה מצוות אחרות משום 'כולכם חייבים בכבודי', וגם לא הפסד ממונו של הבן משום שישלך קודם לשל כל אדם'.

אמנם, למ"ד 'משל בן' יש הבדל בין רכוש הבן שכן משועבד לכבוד האב כאשר יש לאב הנאה ישירה ממנו, לעומת מצוות אחרות, שלא יידחו מפני כיבוד אב גם אם תהיה לאב הנאה ישירה מן האיסור (ויתכן שטעם הדבר הוא כפי שכתבו תוספות ביבמות (ו, א ד"ה 'שכן הכשר מצוה') בשם ר"י שכיון שרוב ענייני כיבוד רגילים להיות ע"י הכשר מצוה, ואין לאב הנאה ישירה ומידית מן האיסור שעובר הבן, לכן גם כאשר תהיה לאב הנאה ישירה ומיידית מגוף האיסור לא יידחה האיסור מפני מצות כיבוד אב.

ג. יחסי קדימה בין אביו לרבו

בהמשך לדיני הקדימה בהשבת האבידה, המשנה מרחיבה בנושא יחסי הקדימה בין אביו לרבו גם בפריקת משא ופדיון שבויים:

¹³⁹ שולחן ערוך יורה דעה הלכות כבוד אב ואם סימן רמ סעיף ה: 'אבל חייב לכבדו בגופו, אף על פי שמתוך כך בטל ממלאכתו ויצטרך לחזור על הפתחים. ודוקא דאית לבן מזונות לאיתזוני ההוא יומא, אבל אי לית ליה, לא מיחייב לבטל ממלאכתו ולחזור על הפתחים.

היה אביו ורבו נושאים משאוי - מניח את של רבו, ואחר כך מניח את של אביו.

היה אביו ורבו בבית השבי - פודה את רבו ואחר כך פודה את אביו. ואם אביו חכם - פודה את אביו ואחר כך פודה את רבו.

במבט ראשון נראה שהעקרונות המובילים בשלושת הדינים הם זהים- הרב קודם לאב, אלא אם כן האב הוא בעל מעלה המקבילה לרב. אולם, דקדוק בלשון המשנה ובמה שנכתב או לא נכתב בכל אחד מהדינים, עשוי להעלות שלא מדובר כאן בהלכות תואמות, אלא לכל אחת מהן ישנו עקרון המיוחד רק לה.

מקור דיני כבוד רבו

המשנה הזכירה שלושה תחומים שבהם רבו קודם לאביו. את הנימוק לדין הקדימה הזכירה המשנה לאחר הדין הראשון: 'שאביו הביאו לעולם הזה, ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא'.

מדברי הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה (ה, א) נראה שנימוק זה הוא בעצם היסוד של כל דיני כבוד רבו, שכן הוא פותח את הפרק העוסק בכלל דיני כבוד הרב בציטוט תוכן משנתנו:

כשם שאדם מצווה בכבוד אביו ויראתו, כך הוא חייב בכבוד רבו ויראתו יתר מאביו, שאביו מביאו לחיי העולם הזה ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא.

כלומר, אין לראות את דיני כבוד רבו כדרגה גבוהה יותר של חיוב במצוות יוהדרת פני זקן, אלא כהלכות הנלמדות בקו"ח ממצוות כיבוד אב ואם. זאת, על יסוד ההבנה שחיוב המצוה מבוסס על הכרת הטוב על שותפות ההורים בטובה הבסיסית ביותר של קיום האדם.

בסוגיית הגמרא דנים האמוראים בהגדרת 'רבו', והדעה שנפסקה להלכה היא 'שלמד רוב חכמתו ממנו', ובהתאם לכך מוסברת הלשון במשנה 'רבו שלמדו חכמה' - שרוב חכמתו ממנו, ולכן הוא אשר מביאו לחיי העולם הבא.

אולם, אם חיוב כבוד רבו היה משום קו"ח מאביו בלבד, יתכן שהיינו אומרים ש'דין לבא מן הדין להיות כנדון', ולכן צריך להסביר שעדיפותו מבוססת על כך שיש בו שני עניינים. כך הסביר המב"ט ב'קריית ספר' (תלמוד תורה פרק ה):

הוא שצוינו לכבוד החכמים ולקום מפניהם ולגדל אותם. והוא אמרו יתעלה 'מפני שיבה תקום והדרת פני זקן'... ועם היות מצוה זו מחויבת לאנשים כלם בכלל שיכבדו החכמים ואפילו השוים להם בחכמה, יש בכיבוד הזה דברים נוספים על התלמיד לרב... כי הם בארו שחק תלמוד לרב כחק בן לאב שחייבו הכתוב לכבדו ולירא ממנו... ונראה שאם היה מדרבנן תוספות כבוד הרב ומראו על שאר החכמים, לא היה דוחה כבוד אביו שהוא עשה דאורייתא, אלא ודאי תוספות כבוד והמורא ברב הוא מדאורייתא, והוא נלמד מן האב שכתוב בו כבוד ויראה, כי כמו שהתלמיד כנה אותו הכתוב לבן

למלמדו באמרו ושננתם לבניך שהם התלמידים, כן כנה הכתוב הרב בשם אב לתלמיד, **ואם כן נכלל הרב בציווי כיבוד ומורא האב**. ומה שקודם לאב לכל הדברים הוא מפני שהרב ג"כ נכלל בכיבוד החכמים, ואם כן יש מצוה לכבדו בכלל מצות האב והחכמים, ולכן קודם לאב. ואם היה אביו ת"ח וקצת רבו¹⁴⁰ קודם לרבו מובהק וגדול מאביו, שגם לאביו הוא מצווה עליו מב' צדדין - מצד אביו ומצד ת"ח.

מתי אביו קודם לרבו - הגירסאות במשנה

במשנה שנדפסה בדף הגמרא שנינו בדין השבת אבידה: 'ואם אביו חכם - של אביו קודמת'. כך גם שנינו בדין הפדיון: 'אם אביו חכם - פודה את אביו ואח"כ פודה את רבו'. בפשוט, נראה שדין זה יחול גם בדין האמצעי במשנה, בפריקת משא. ברמב"ם בהלכות גזלה ואבדה (יב, ב) כתב שאין די בכך שאביו חכם להקדימו לרבו, אלא צריך שיהיה שקול כרבו:

פגע באבדת רבו עם אבדת אביו, אם היה אביו שקול כנגד רבו - של אביו קודמת, ואם לאו - של רבו קודמת, והוא שיהיה רבו מובהק שרוב חכמתו של תורה ממנו.

נוסח זה של ההלכה ברמב"ם מתאים לגירסת המשנה כפי שנדפסה ברי"ף: 'אם היה אביו שקול כרבו'. וכן הוא נוסח המשנה גם בפסקי הרא"ש (ב, ל). לעומת זאת, בהלכות תלמוד תורה (ה, א) כתב הרמב"ם את שלושת דיני המשנה בנוסח אחר:

ראה אבידת אביו ואבידת רבו - של רבו קודמת לשל אביו. אביו ורבו נושאים במשא - מניח את של רבו ואחר כך של אביו. אביו ורבו שבוים בשביה - פודה את רבו ואחר כך פודה את אביו. ואם היה אביו תלמיד חכם - פודה את אביו תחלה. וכן אם היה אביו תלמיד חכם, אף על פי שאינו שקול כנגד רבו - משיב אבידתו ואחר כך משיב אבידת רבו.

בהגהות מיימוניות הלכות תלמוד תורה (ה, א) כתב שיש לתקן את הגירסא בהלכות ת"ת עפ"י דברי הרמב"ם בהלכות גזילה ואבידה:

נראה לי שט"ס יש כאן בעמוד, שהרי בסוף ספר נזיקין בתחלת פרק י"ב מהלכות גזילה ואבידה פירש בפירוש שאין אבידת אביו קודמת לשל רבו אלא א"כ היה שקול כנגד רבו. ותדע דההיא דהתם עיקר, שהרי בספר המצות העתיק לשונו אשר שם אות באות, וכן פסק רבינו שמחה. וכן עיקר, מדנקט תנא בפרק אלו מציאות גבי השבת אבידה האי לישנא אם היה רבו ואביו שקולין ולא נקט לישנא דנקט גבי לפדותו אם היה אביו ת"ח.

אולם, בכסף משנה שם הביא מה שתירץ בעניין זה רבי דוד הנגיד, מצאצאיו של הרמב"ם:

¹⁴⁰ ראה להלן במקור שהבאנו מהירושלמי בכריתות, שיתכן שממנו יסוד דברי המב"ט.

ונשאל אחד מבני בניו של רבינו על יישוב שתי לשונות הללו של רבינו שסותרים זה את זה.

והשיב, דכשאינו רבו מובהק, אף על פי שאין אביו שקול, כיון שהוא ת"ח - אביו קודם, והיינו הא דהכא. וכשהוא רבו מובהק, בעינן שיהיה אביו שקול, ואם לאו - של רבו קודם, וכמבואר בדברי רבינו שם, דברבו מובהק דוקא קאמר, וכעולא שפסק כן בגמרא.

לדבריו, הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה אינו מדבר על רבו המובהק, ולכן אביו קודם לרב גם אם אינו שקול כנגדו בחכמתו. לעומת זאת, בהלכות גזילה ואבידה מדובר ברבו מובהק, כפי שמפורש בסוגייתנו, ולכן הרב קודם לאב אלא אם כן היה האב שקול כנגדו.

אולם, הכס"מ הקשה על תירוץ זה מדברי הרמב"ם עצמו שבהמשך הפרק הנ"ל בהלכות ת"ת בהלכה ט כתב במפורש שבכל הדינים שבפרק זה הוא מדבר על רבו המובהק דווקא:

במה דברים אמורים ברבו מובהק שלמד ממנו רוב חכמתו, אבל אם לא למד ממנו רוב חכמתו הרי זה תלמיד חבר ואינו חייב בכבודו בכל אלו הדברים.

לכן נטה הכס"מ להסכים עם ההג"מ, שיש ט"ס בדברי הרמב"ם.

אולם, קשה להסביר כיצד נכנסו לרמב"ם בהלכות ת"ת מילים הפוכות לגמרי מהדין המקורי. נראה שמשום כך, כתב בפירוש תוספות יו"ט למשנה, שבשעה שכתב הרמב"ם את הלכות תלמוד תורה היתה גירסתו במשנה כפי שהיא בדפוס הגמרא, אך כשהגיע להלכות גזילה ואבידה תיקן את גירסתו במשנה, ופסק בהתאם לגירסת הרי"ף, והיא הגירסא העיקרית להלכה.¹⁴¹

מתי אביו קודם לרבו לענין פדיון ופריקת משא

יש לשים לב לכך שלפי גירסת הרי"ף והרמב"ם במשנה ישנו הבדל בין דין השבת אבידה לדין פדיון, ששם גם לגירסתם נאמר ש'אם היה אביו חכם', מקדים לפדות את אביו. משמע, שהאב קודם למרות שאינו שקול כרבו, והסביר זאת בכס"מ:

וטעם דין זה השנוי במשנה, דבפדיון שגופם בסכנה, כיון שאביו ת"ח, אף אם אינו שקול, יתחייב להציל נפשו מני שחת קודם כל אדם. אבל אבידתו, שאינו אלא הפסד ממון, כל שאינו שקול, אף אם יעבור על דעת אביו מעט אין רע.

דקדוק דומה מצאנו בחידושי הריטב"א בסוגייתנו:

ואם ה' אביו ת"ח אביו קודם. אומר רבינו דכיון דלא קתני הכא כדקתני רישא ואם היה אביו שקול כרבו דהכא לא בעי' שקול אלא כיון שהוא ת"ח

¹⁴¹ אח"כ ראיתי שאפשרות זו העלה גם הרדב"ז בשו"ת סי' אלף שטו (הובא בשטמ"ק לג, א), ויתכן שהתווי"ט התבסס עליו.

ואפי' שרבו גדול ממנו, דלגבי שביה חשו לכבוד אביו יותר מרבו כיון שאביו ת"ח. וכן עיקר.

אמנם, בדין הנחת המשא סבר הכס"מ שיש להקדים את רבו לאביו גם אם היה חכם, כמו בהשבת אבידה :

ובמשא משמע לי דמדלא מפליג תלמודא, דאפילו אביו שקול - רבו קודם. דכיון שאין שם אבידת גוף ולא אבידת ממון רק להניח לו מעצבו הוה ליה ככבוד לחוד, וחייב הוא בכבוד רבו יותר מכבוד אביו.¹⁴²

לעומתו, בלחם משנה סבר שעל פי דברי הרמב"ם בדיני פריקה וטעינה בהלכות רוצח, שראה את דיני הפריקה כמבוססים על פיקוח נפש, יש לדמות את דין הנחת המשא דווקא לדין הפדיון. בהתאם לכך פירש את מבנה המשנה :

מתני' כלה [לא] זו אף זו קתני.

לא מבעיא השבת אבידה דליכא סכנת נפשות כלל דרבו קודם, אלא אפילו הנחת משאוי דאתי לידי סכנת נפשות רבו קודם, ולא מבעיא הנחת משאוי דאינו קרוב כל כך לסכנת נפשות אלא אפילו רבו ואביו בבית השבי שהוא ודאי סכנת נפשות אפילו הכי רבו קודם.

ובהני תרתי דמשאוי ופדיה בחכם סגי דאיכא צד סכנה ובאבידה בעינן שקול.

כלומר, הסברא לחוש יותר לכבוד אביו במקרה של סכנת נפשות לא נדחתה לגמרי, אלא שהיא מקבלת משקל רק כאשר לאב ישנה גם מעלה של חכם.

בשיטה מקובצת (לג, א) הביא בשם הרדב"ז (בשו"ת סימן אלף שט"ו) שנשאל על לשון המשנה ששינתה בין הרישא לסיפא לפי גירסת הרי"ף והרמב"ם, ובדין האמצעי כלל לא התייחסה למקרה שהיה אביו חכם. הרדב"ז הציע לחלק בין אבידה לשביה מן הטעם ש'גבי שביה דאיכא צערא דגופא ובזיון טפי אפילו שאין אביו שקול כנגד רבו אלא שהוא חכם אביו קודם דאיכא תרתי כבוד אביו וכבוד תורה'.

עפ"י חילוק זה טען, שיתכן שהתנא לא הכריע לעניין פריקה אי דמיה לרישא או לסיפא, משום שהיא במעמד ביניים בין הפסד ממון לצער הגוף ומשום הכי השמיטה. עפ"י הסבר זה הגיע למסקנה שיש להורות להלכה :

'אם אביו שקול כנגד רבו - פורק את של אביו ואחר כך את של רבו. ואם לא היה שקול, אלא שהיה חכם - מה שירצה הבן יעשה, ובתנאי שיהיה רבו מובהק...!'

¹⁴² ובבית יוסף יורה דעה סימן רמב הסתפק בעניין זה, בגלל המשנה בכריתות: 'אלא דמדנתן בסוף מסכת כריתות (כח, א): 'אם זכה הבן לפני הרב הרב קודם את האב בכל מקום שהוא ואביו חייבים בכבוד רבו' לא משמע הכי. וכיון דמהאי טעמא הוא דכבוד רבו קודם לשל אביו כשאביו הוא שקול כרבו כיון שאין אביו חייב בכבוד הרב אין לו להקדים כבוד רבו על כבוד אביו. והדבר צריך לי תלמוד'.

אולם, למעשה, הרדב"ז אינו נשאר בהסבר זה למשנה, אלא מכריע שיש להשוות את דין הפריקה לדין הפדיון מהשבי, ומסביר שדווקא בפדיון החידוש בהקדמת אביו, אם היה חכם, הוא גדול יותר:

וְהָא דְלֹא תָנִי לֵה אֲלֵא בְּסִיפָא לְרַבּוּתָא לֹא מִיבְעִי הִיכָא דְשִׁנְיָהֶם נוֹשְׂאִים מִשְׂאֵי דְפְּשִׁיטָא דָּאֵם הִיָּה אֲבִיּו חֲכָם דְּאֲבִיּו קוּדָם מְשׁוּם דְּעוּמָד וְרוּאָה וְאִיכָא זִילוּתָא אֲלֵא אֲפִילוּ שְׁבִיָּה דְּמִסְתַּמָּא אִין זֶה רוּאָה אֵת זֶה סְלֵקָא דְּעֵתָךְ אֲמִינָא שְׂרַבּוּ מוּבְהַק קוּדָם קְמִשְׁמַע לֵן דְּלַעוּלָם אֲבִיּו קוּדָם כִּיּוֹן שְׁהוּא חֲכָם.¹⁴³
 הרדב"ז מעדיף הסבר זה, משום שהוא מתאים לשיטת הרא"ש והטור, שכתבו שבדין פריקת משא ופדיון שבויים אביו שהוא ת"ח קודם לרבו גם אם לא היה שקול כמותו. כפי שראינו, כך הבין גם הלח"מ ברמב"ם, בניגוד להבנת הכס"מ.

יחסי קדימה בין אביו לתלמיד חכם שאינו רבו

מתוך הדינים שבמשנה נראה שכל הדיון אינו אלא בקדימת רבו לאביו, אך כל תלמיד חכם אחר אינו קודם לאביו. בלחם משנה הקשה על כך מדברי הרמב"ם בהלכות מתנות עניים (ח, יח), שממנו משמע שאם אביו אינו חכם, יש לתלמיד חכם קדימה עליו לעניין צדקה ופדיון שבויים:

וְכָל הַגְּדוֹל בְּחִכְמָה קוּדָם אֵת חֲבִירוֹ, וְאִם הִיָּה אֶחָד מֵהֵן רַבּוּ אוֹ אֲבִיּו אֵף עַל פִּי שֵׁשׁ שֵׁם גְּדוֹל מֵהֵן בְּחִכְמָה, רַבּוּ אוֹ אֲבִיּו שְׁהוּא תְּלַמִּיד חֲכָם קוּדָם לְזֶה שְׁהוּא גְּדוֹל מֵהֶם בְּחִכְמָה.

מלשונו משמע, שאם אביו אינו תלמיד חכם, גם חכם אחר שאינו רבו - קודם לו. הלחם משנה טען שיש לדקדק עוד בלשון המשנה¹⁴³, שישנו חילוק בין התנגשות של קדימה בלבד להתנגשות שגורמת צורך לדחות לגמרי את האחד מפני השני:

נראה שהוא מפרש שהחלוקה הראשונה בשאי אפשר להשיב אלא אבידה אחת והאחרת תאבד לגמרי, ולכך קאמר דלהקדים אביו לרבו בעינן שיהא שקול, משום דשל רבו נאבדת לגמרי.

אבל בשני החלוקות האחרונות הוא כשאפשר להניח את שניהן ולפדות את שניהן, והדין הוא להקדים האחד לחבירו. לזה אמר שכיון שאח"כ יכול להניח של רבו ולפדותו, כשהיה אביו חכם לבד סגי להקדימו, כיון דאפשר לעשות אח"כ של רבו...

¹⁴³ גם בבית יוסף יורה דעה סימן רמב העלה אפשרות לדקדק בלשון הרמב"ם עצמו דקדוק אחר, שתולה את ההבדל בין ההלכות בשאלה איזו אבידה הקדים לראות: 'דבהלכות ת"ת כתב ראה אבדת אביו ואבדת רבו ובהלכות גזלה ואבדה כתב פגע באבדת רבו עם אבדת אביו'. יכלומר, דבהלכות ת"ת מיירי שראה אבדת אביו קודם... לענין זה מהני מה שראה אבדת אביו תחלה שאם היה אביו תלמיד חכם אף על פי שאינו שקול כנגד רבו אבדת אביו קודמת כיון שראה אותה תחלה. ובהלכות גזלה ואבדה מיירי שפגע בשתי האבידות כאחד ומפני כך אף על פי שאביו תלמיד חכם אם אינו שקול כנגד רבו אבדת רבו קודמת. אלא שלא נמצא לחילוק זה עיקר בגמרא'.

הלח"מ מודע לקושי שקיים בטענה שחלק אחד של המשנה מדבר על ביטול השבה אחת מפני השנייה, ואילו החלק השני מדבר על הקדמת ההצלה האחת לשנייה בלבד, ומנסה לתת טעם לכך:

ומאי דנקט מתניתין גבי אבידה שקול וגבי הני תרתי חכם, ולא נקט כולה מילתא גבי אבידה וחד בדלא אפשר להשיב וחד בדאפשר - משום דמתני' ע"כ רצה להשמיענו הג' חלוקות, משום דהם 'לא זו אף זו' כדפרישית לדעת המפרשים. ולהודיענו זה החילוק, דהיכא דלא אפשר להשיב תרוויהו - צריך שקול, והיכא דאפשר - בחכם סגי, נקט חלוקה אחת דלא אפשר להשיב אלא חד וסגי בשקול, ונקט בתרתי אחריני דאפשר בתרוויהו להודיענו דסגי בחכם.

וכ"ת: מאי שנא דבהאי נקט חכם ובחברתה שקול? י"ל דחדא מנייהו נקט... והשתא מאי דקאמר בהלכות מתנות עניים דכשהוא חכם צריך להקדימו לאביו שאינו חכם אתי שפיר, משום דהתם דאיירי בדליכא בכיס לפדות שתיהן, שכן כתב שם ברישא דלישנא: 'היו לפנינו עניים הרבה וכו' ולא היה בכיס כדי לפדות את כלם', ועלה קאי 'ואם היה אחד מהם' וכו', ומשום הכי בעינן שיהא אביו ת"ח, ואי לאו הכי - חכם עדיף משום דהוא נאבד לגמרי, וכבוד תורה עדיף...

הלח"מ משנה מחדש שלשיטת הרמב"ם ישנה קדימות לתלמיד חכם על פני אביו גם אם אינו רבו, משום ש'כבוד תורה עדיף' מכבוד אביו. הלח"מ עצמו מודה שמה שכתב בפירוש דברי הרמב"ם בהלכות מתנות עניים הוא חידוש, אך מסיים:

זה נראה לי ליישב דעתו ז"ל. ואף על פי שמה שכתב במתנות עניים עדין לא נתיישב אצלי יפה, דמנין הוציא רבינו זה? מ"מ מה שכתבתי נראה לי נכון, כדי ליישב מה שכתב כאן רבינו עם מה שכתב בהלכות גזלה.

קשה מאוד לקבל את דבריו, שכן כפי שדייקנו מלשון הרמב"ם בהלכות ת"ת, קדימת רבו לאביו מבוססת על הקו"ח מכבוד אב עצמו, ולא על עשה ד'כבוד תורה'. אדרבה, לדברי רבי דוד הנגיד קדימת הרב לאב אינה אלא ברבו מובהק, ואילו האב קודם לכל ת"ח שאינו רבו המובהק. יתרה מזו, גם לדברי הכס"מ, שסבר שבהנחת המשא יש קדימה לרבו על אביו בכל מקרה, הרי במקום סכנה יש קדימה לאב אף על פני הרב המובהק, ובלבד שהיה חכם, אף אם אינו שקול כמותו. אם כן, מסתבר שכבוד אב עדיף מכבוד ת"ח שאינו רבו כלל.

ונראה שיש לתרץ את דברי הרמב"ם בהלכות מתנות עניים, ולהסביר שצ"ח את התנאי שאביו יהיה חכם, משום שבמקרה זה תהיה לו קדימה אף כנגד רבו המובהק.

כן כתב הש"ך בהלכות צדקה (יורה דעה רנ"א ס"ק יז):

ברישא מיירי כשאין אביו חכם, ואפ"ה דווקא רבו קודם ממנו. דאי לאו הכי, אף על פי שהוא גדול מאביו - אביו קודם.

וכ"מ ברמב"ם שם ובבית יוסף ובדברי הרב, שדוקא רבו מובהק, הא לאו הכי אפילו אביו אינו חכם כלל אביו קודם. וכן בדין, דכיון שאינו רבו, למה יקדים לאביו שהוא מן התורה?
ונראה דמה שכתב כאן 'אביו שהוא תלמיד חכם' היינו לומר דבכהאי גוונא קודם אפילו לרבו שגדול בחכמה מאביו, דלענין פדיון נפשות לא בעינן שיהיה שקול כרבו, כדלעיל סי' רמ"ב.

עם זאת, יש לתת את הדעת להצעת הלח"מ מצד עצמה: האם יש הבדל בדיני הקדימה בין מצב שבו מדובר על דחיית האחד וביטול הצלתו מפני השני, לבין מצב שבו מדובר על הקדמה זמנית בלבד?

בהלכות צדקה (ברמב"ם מתנות עניים ח, יז; בשו"ע יו"ד רנא, ט) מדובר במפורש על מצב שבו אין מספיק כסף עבור שניהם.

בהלכות גזלה ואבדה (יב, א) העמיד הרמב"ם את משנתנו במציאות שאינו יכול להשיב את שתי האבידות:

מי שאבדה לו אבדה ופגע באבדתו ואבדתו חבירו, אם יכול להחזיר שתיהן חייב להחזיר ואם אינו יכול להחזיר אלא אחת מהן אבדתו קודמת, ואפילו לאבדת אביו או רבו שלו קודם לכל אדם.

באופן פשוט יש להבין את הלכה ב שם כהמשך להלכה זו, ואם כן, אף קדימת רבו המובהק לאביו היא במקרה שלא ניתן להשיב את שתי האבידות.

מהלכה א משמע שבמקרה שיכול להשיב את שתי האבידות, חלה עליו חובת השבת האבידה, ולכן מסתבר שאף יצטרך להקדים את אבידת חבירו וכש"כ אביו או רבו לעצמו. עם זאת, אין רמז ברמב"ם בהלכה ב שישנה סיבה שדין קדימת רבו לאביו ישתנה כאשר ניתן להשיב את שתי האבידות.

בהלכות תלמוד תורה בפרק ה הלכה א בכל שלושת ההלכות מדבר הרמב"ם על הקדמה זמנית של הרב לאב. אם כן, דווקא מתוך העובדה ששתי ההלכות מתבססות למעשה על אותה משנה, נראה שפשוט לדעת הרמב"ם שאין הבדל בדיני הקדימה בין מצב שאפשר להציל רק אחד לעומת מצב שניתן לקיים את שתי ההשבות, והשאלה היא רק שאלת ההקדמה. בכל מקרה, אם היה אביו ת"ח - הרי הוא קודם לרבו.

תירוצי אחרונים - מרב שאינו בגדר תלמיד חכם ועד לגדול הדור

על אף האמור לעיל, יש מן האחרונים שקיבלו את תירוצו של הלח"מ, ואחרים הציעו תירוצים נוספים לסתירה ברמב"ם. להלן נציין שני תירוצים שאף שנראים מעט דחוקים ביישוב הרמב"ם, הם מעלים שאלות שיש לדון עליו בפרשנות הסוגיא ולהלכה.

בספר 'עבודת המלך' (הלכות תלמוד תורה פרק ה) הציע להסביר שהרמב"ם מפרש את הרישא של המשנה ביחס למקרה שהרב והאב אינם בגדר ת"ח, ואז האב אינו קודם לרב אא"כ היה שקול כנגדו, אך אם האב הוא תלמיד חכם הוא קודם לרבו בכל מקרה, משום שיש בו תרתי:

אבל נראה לי פשוט, דבודאי היתה לרבנו במתניתין דב"מ גי' הרי"ף ז"ל אם היה אביו חכם שקול כנגד רבו אבל רבנו מפרש דתרי בבי נינהו, חדא דאם היה אביו חכם שלו קודם, או אף אם לא היה אביו חכם אבל שקול כנגד רבו, **דהלא אף ברבו שרוב חכמתו ממנו מ"מ אפשר דאינו ת"ח דהרי כללא איכא 'איזהו ת"ח'¹⁴⁴, ומ"מ אף שאינו ת"ח מ"מ מחויב בכבודו משום כבוד רבו.**

ולפי"ז יש לפנינו במשנה ב' דינים:

האחד, אם האב חכם אף שאינו שקול כנגד רבו, אבל מכיון שהוא ת"ח והרי הוא ג"כ אביו - שלו קודם לשל רבו, והם המה דברי רבנו בפי' המשנה, שאם היה אביו ת"ח קודם לרבו, ואפי' היה רבו מובהק, ור"ל אף שרבו ג"כ ת"ח. ודבר זה הוא משום כבוד התורה של האב.

ויש עוד דין היכא שאין שניהם ת"ח, אז בעינן שיהיה האב שקול כנגד רבו, ובאם לאו - כבוד רבו עדיף.

ולפי"ז כמה מדויקים הדברים, דהתם בגזילה ואבידה לא הזכיר רבנו כלל דאם היה אביו חכם, אלא אם היה אביו שקול כנגד רבו, ור"ל דשניהם אינם ת"ח - של אביו קודם, ואם לאו של רבו קודם, דהא אין כאן כבוד התורה של אביו, וכבוד הרב עדיף מכבוד האב. ואלו הכא בהל' ת"ת בכבוד תורה איירי, וקמ"ל בבא ראשונה של המשנה דאם היה אביו ת"ח אף שאינו שקול כנגד רבו של אביו קודמת, והדברים ישרים בלי קמט.

למרות שהוא מדקדק את דבריו מלשון הרמב"ם, קשה לי לקבל את הדברים:

א. אין רמז בדברי הרמב"ם בהלכות גזילה ואבידה, שמדובר ברבו שאינו תלמיד חכם.

ב. לדבריו, יוצא דין מוזר, שדווקא לרבו שאינו תלמיד חכם יש עדיפות על אביו כשאינו תלמיד חכם, ועדיפות זו אינה קיימת ברבו שהוא תלמיד חכם, שגם אם הוא גדול מאביו, אם אביו ת"ח - אביו קודם.

ב'פרי חדש' על הלכות תלמוד תורה פרק ה תלה את החילוק בין ההלכות באופן הפוך לגמרי מהצעתו של 'עבודת המלך', בשאלה אם מדובר בת"ח מופלג, שגם אביו חייב בכבודו:

ולי נראה דהכא מיירי כשרבו זה אינו מופלג בחכמה בדורו, וכיון דכן כל שאביו ת"ח לא קרינן ביה שהוא ואביו חייבין בכבוד רבו, והילכך אף שאינו שקול כנגד רבו משיב אבידתו ואח"כ משיב אבידת רבו. ובהל' גזילה מיירי כשרבו מופלג בחכמה, שאז אפי' אביו ת"ח הוא ואביו חייבין בכבודו, וכמ"ש התוספות בר"פ אין עומדין, ומשו"ה אם אביו אינו שקול כרבו של רבו קודמת.

¹⁴⁴ עיי בבלי שבת קיד, א.

והיינו לענין השבת אבידה, אבל לפרנס או לפדות נחתינן דרגא, וכל שאביו ת"ח אף שיש ת"ח אחר מופלג בדורו - אביו קודם. ובכה"ג מיירי היא דסוף פ"ח מהל' מתנות עניים.

אבל אם אביו אינו ת"ח, כיון שיש ת"ח מופלג בדורו - הוא קודם אף שאינו רבו.

ומ"מ צ"ע מנין לו להרב זה, דכיון דמיירי בת"ח מופלג בדורו, אף שאביו ת"ח, הוא ואביו חייבין בכבודו, ובדין הוא להקדים הת"ח ולא אביו. וצ"ע ודוק.

גם תירוץ זה מבוסס על הוספת פרט שאין לו רמז ברמב"ם בהלכות גזילה ואבידה, שמדובר על תלמיד חכם מופלג בדורו, והדין מבוסס על כך שהוא ואביו חייבים בכבוד רבו. מלבד הקושי בכך שאין הדברים מפורשים ברמב"ם, לכאורה, במקרה זה אין כלל צורך שיהיה מדובר ברבו של הבן שרוב חכמתו ממנו, כיון שהוא מופלג באופן שהוא ואביו חייבים בכבודו, הרי בכל מקרה עליהם להקדימו. אם כן, אף שתירוצו של הפר"ח נראה נכון הלכתית, לא נראה שהוא מתאים ליישב את הסתירה שבדברי הרמב"ם.

משנת מסכת הוריות וסוגיית הירושלמי

במשנה במסכת הוריות (ג, ז) שנו חז"ל דינים שונים המבוססים על יחסי קדימה בין איש לאשה בהשבת אבידה, בצדקה ובפדיון:

האיש קודם לאשה להחיות ולהשיב אבדה. והאשה קודמת לאיש לכסות ולהוציאה מבית השבי. בזמן ששניהם עומדים לקלקלה - האיש קודם לאשה.

הרמב"ם בפירוש המשנה, מבאר שדין המשנה מבוסס על העיקרון המפורש במשנה הקודמת (שם, ו): 'כל המקודש מחבירו קודם לחבירו', והאיש מקודש יותר מהאשה במצוות שהוא חייב בהן והיא פטורה.

בתלמוד ירושלמי שם (בדפוס וילנא פרק ג הלכה ד) הביאו את משנת בבא מציעא, שממנה למדנו על הקדמת רבו לאביו. על דין 'אם היה אביו שקול כרבו' שאלו שם: 'מה הועיל?!'. נראה שכוונת השאלה היא: מה המשמעות של היות האב שקול כרבו, אם סוף סוף מדובר ברבו שרוב חכמתו ממנו? שהרי, אם כן, הוא אשר מביאו לחיי העולם הבא, ולא אביו!

רבי יוסי בי רבי בון מסביר שכוונת המשנה היא שאביו הוא גם רבו: 'בשהיה חצי תלמודו מזה וחצי תלמודו מזה'. פירוש זה נראה לי מאוד מתאים ללשון המשנה 'שקול כרבו', שהרי קשה מאוד למדוד את יחס חכמתם של אנשים, ובפרט לאדם קטן למדוד את יחס חכמתם של גדולים ממנו, ולכן קשה לקבל מושג זה כגדר הלכתי. אולם, אם מדובר בשאלה עד כמה הוא עצמו למד מכל אחד מהם, ומתוך כך נובע באופן ישיר גם יחס החיוב בכבודם, הדברים ברורים.

מתוך תירוץ זה ממשיך הירושלמי לדון ביחסי קדימה בארבעה מקרים כאשר נכנסת אל המשוואה גם אמו:

[1] אבידת אביו שחצי תלמודו ממנו ואבידת אמו גרושה מאביו¹⁴⁵ - מי קודם? אביו הוא שיקדום או עד שיהא כל תלמודו ממנו?
 [2] אבידת רבו שחצי תלמודו הימני ואבידת אמו גרושה מאביו - מי קודם? רבו הוא שיקדום או עד שיהא כל תלמודו הימני?
 [3] אבידתו ואבידת אמו ואבידת אביו ואבידת רבו - שלו קודם לאביו, ואביו לאמו, ואמו לרבו.
 ולא מתניתא היא - 'האיש קודם לאשה להחיות ולהשיב אבידה?'
 סברין מימר בשאין רבו שם, אתא מימר לך ואפילו רבו שם.
 [4] הוא ואמו ורבו ואביו עומדים בשבי - הוא קודם לאמו, ואמו לרבו, ורבו לאביו.

ולא מתניתא היא - 'האשה קודמת לאיש לכסות ולהוציאה מבית השבי'?
 סברין מימר בשאין רבו שם, אתא מימר לך ואפילו רבו שם.

שני הדינים הראשונים מציגים את אותו ספק: האם דין 'רבו המובהק' הוא דווקא במי שכל תלמודו ממנו, או שגם אם הוא רבו רק באופן חלקי די בכך ליצור יתרון בחיוב כלפי האב הנ"ל או הרב לעומת האם, שחיובו כלפיה הוא משום מצוות כבוד אב ואם בלבד.

ביחס לשני הדינים הראשונים אין הכרעה בירושלמי, אך שני הדינים האחרונים מוצגים כפשוטים, והדיון הוא בשאלה מה החידוש בהם:

האב קודם לאם לענין השבת אבידה, והאם קודמת לאב לענין כסות ופדיון, וזאת על פי העקרונות הנלמדים במשנה בהוריות. הירושלמי מסביר שהחידוש בדינים אלה הוא שהם נשארים בתוקפם גם כאשר מכניסים למשוואה גם את הרב.¹⁴⁶

בדין הרביעי, רבו קודם לאביו, כפי שלמדנו במשנה בבבא מציעא, אך ישנו חידוש משמעותי ביחס בין משנת ב"מ למשנת הוריות, שהאם קודמת גם לרבו, בגלל הטעם האמור במשנה שיש להקדים אשה בפדיון שבויים.

¹⁴⁵ הדיון דווקא בגרושה על פי המשנה במסכת כריתות (ו, ט): 'האב קודם לאם בכל מקום יכול שכבוד האב עודף על כבוד האם תלמוד לומר (ויקרא י"ט) 'איש אמו ואביו תיראו' מלמד ששניהם שקולים. אבל אמרו חכמים האב קודם לאם בכל מקום מפני שהוא ואמו חייבין בכבוד אביו'. וכן עולה מהברייתא שהובאה בתלמוד בבלי קידושין (לא, א): 'שאל בן אלמנה אחת את ר' אליעזר: אבא אומר השקיני מים ואימא אומרת השקיני מים, איזה מהם קודם? אמר ליה: הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך, שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך. בא לפני רבי יהושע, אמר לו כך. אמר לו: רבי, נתגרשה מהו? אמר ליה: מבין ריסי עיניך ניכר שבן אלמנה אתה, הטל להן מים בספל וקעקע להן כתרנגולין' (וכוונתו לומר ששניהם שווים).

¹⁴⁶ ישנו קושי מסויים במהלך הסוגיא, כפי שכתב בפירוש טל תורה על הירושלמי: 'תמהני דהא בנתגרשה באמת שניהם שוין ולא מהני לן האי טעמא דהאיש קדים וע"כ מיירי בלא נתגרשה א"כ הא גופא קמ"ל דבלא נתגרשה כבוד האב קודם'. ותירץ: 'ואפשר דכוונתו דהא זה משנה שלימה בכריתות כ"ג ולומר דלענין אבידה שאני לא ס"ד דהא אדרבא האיש קודם'.

אולם, דברי הירושלמי בדין השלישי, להקדים את האב והאם לרב בדין השבת אבידה, לכאורה, אינם מתאימים למשנת בבא מציעא שממנה למדנו שהרב קודם לאב גם לעניין אבידה.

ב'פני משה' מתרץ שמדובר באביו שהוא גם רבו, וכיון שאין לרב קדימה עליו במקרה זה, אינו קודם גם לאמו. מלבד הדוחק בדברי הפני משה בכך שנדרש להוסיף פרט שאינו מפורש בתלמוד, הוא נאלץ להידחק ולהעמיד אוקימתא מיוחדת לדין השלישי בלבד, שהרי את הדין הרביעי שהקדים את הרב בפדיון הוא אינו יכול להעמיד ברבו ששקול כאביו, שאז היה האב קודם, אלא דווקא ברבו מובהק, ולכן הוא קודם לו לעניין הפדיון.

עם זאת, ניתן ללמוד מתחילת סוגיית הירושלמי שבדיון על יחסי קדימה בין הרב לאב, כאשר האב תלמיד חכם, מן הסתם הוא לימד את בנו חלק מתורתו, ולכן גם נחשב רבו של הבן במידה מסויימת. משום כך, יתכן ששני הדינים האחרונים בסוגיית הירושלמי באם בהמשך לשניים הראשונים, ועוסקים באותו סוג של רב. כאשר לא ניתן להגדיר את הרב כמי ש'רוב חכמתו ממנו', יש מקום לומר שיהיה לבן חיוב מצד ההבאה לחיי העולם הבא גם כלפי אביו ואמו שגידלו אותו וחינכו אותו לתורה ולמצוות.

אם כן, יש ללמוד מהירושלמי שאביו ואמו קודמים לרבו שאינו מובהק לעניין השבת אבידה, אך לעניין פדיון משבי, רבו קודם לאביו גם אם אינו רבו מובהק, ויתכן שזהו מקורו של הרמב"ם בהלכות מתנות עניים (ח, יח) שהתנה את קדימת אביו לת"ח לעניין פדיון בכך שהיה בעצמו ת"ח. וצ"ע.

פסיקת השו"ע והרמ"א

בשולחן ערוך יורה דעה הלכות כבוד רבו ותלמיד חכם סימן רמב סעיף לד-לה הביא את דברי הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה בהתאם להגהת הרמ"ך:

אבידת אביו ואבידת רבו (המובהק), (ב"י וטור ופוסקים מהש"ס) - אבידת רבו קודמת.

ואם היה אביו שקול כנגד רבו - אבידת אביו קודמת.

היה אביו ורבו נושאים משאוי - מניח של רבו ואח"כ מניח של אביו.

היה אביו ורבו עומדים בבית השבי - פודה את רבו ואח"כ פודה את אביו.

ואם היה אביו תלמיד חכם - פודה את אביו ואחר כך פודה את רבו.

הרמ"א כתב את החילוק בין התנאים להקדמת אביו בהשבת אבידה לעומת פריקת משא:

הגה: וכן מפרק משאו קודם לרבו, ואף על פי שאינו שקול בחכמה כרבו, אבל אין מחזיר אבידת אביו קודם, עד שיהא שקול כנגד רבו. (טור בשם הרא"ש והגה"מ וב"י הוכיח כן ע"ש).

הרמ"א ציין קריטריון נוסף של תשלום שיכול להשפיע על יחסי הקדימה בין אביו לרבו:

"א הא דרבו קודם לאביו היינו שלומד עמו בחנם, אבל אם אביו שוכר לו רבי ומלמדו, אביו קודם לכל דבר. (ספר החסידים) וכן נראה לי עיקר.

האם ישנו הבדל במידות החיוב כלפי רב שמלמד בחינם לעומת רב שמלמד בשכר, או שמה שגורם לשינוי הדין היא העובדה שהאב הוא שמשלם לרב, ובכך הופך אותו לשליחו?

מקור דברי הרמ"א הוא בספר חסידים (מרגליות סימן תקפה):

אבידת רבו קודמת לאבידת אביו - זהו כשאין אביו משכיר לבנו רב, אבל כשאביו משכיר רב, והרב לא היה מלמדו בחנם - אז אבידת אביו קודמת. ואם הרב לא היה רוצה ללמוד אלא בשכירות ויהודי או יהודית נותנים השכירות ללמדו, אז אבידת בעל הנותן קודם.

מדבריו נראה שכיון שיסוד דין ההקדמה הוא חובת הכרת הטוב, יש להקדים את מי שהוא הסיבה האמיתית לקיום תלמודו, ואדם זה יכול להיות גם גורם שלישי, שאינו אביו ואינו רבו, ויתכן שאף אינו תלמיד חכם. אם הוא הסיבה ללימוד התורה, הרי חיובו כלפיו קודם לרב שלימד בפועל.

מִצְאֵי מִצָּא תַּיִם

מבחני בקיאות במסכת 'בבא מציעא'
פרק 'שניים אוחזין' ו'אלו מציעאות'

